

עיונים בפרק קמא דיונה

יוסף אופיר

שלא כשאר ספרי הנביאים מיוחד ספר יונה בסיפוריות שבו. רובו הגדול של הספר עוסק ביונה ובקורות אותו, ובעצם דברי הנבואה היחידים שנאמרים בו הם: "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת", וקשה, מדוע נכתב כך ומה טעם נכלל הוא בין ספרי הנביאים (הנבואה על נינוה, ספק אם יכולה להחשב כנבואה שנצרכה לדורות, ואינה יכולה לבדה להצדיק את הכנסת הספור כולו לתנ"ך). אחד הרעיונות והיסודות היותר בולטים בספר יונה הוא ענין התשובה, רעיון שבצורות שונות חוזר על עצמו כמעט ואולי בכל ספרי התנ"ך. נושא התשובה בספר יונה נלמד לא מנבואה ישירה המדברת על כך אלא מתוך ספור קורותיו של יונה, מעצם הספר ולא רק מן הנבואה הקצרה שבו על נינוה. נמצא שספר יונה מהווה הסתכלות מחודשת על יסוד התשובה, דרך התייחסות לנושא מכיוון סיפורי ומעניין המושך את לב הקורא. יש שהרחיקו לכת את יונה לכלל ישראל, "יונתי בחגוי הסלע...". "עיניך י יונה הנביא כמשל לעם ישראל, החייב להביא בפני אומות את בשורת התשובה, את הקריאה בשם ה'; ומששתמט ה לברוח מתפקידו, דואג הקב"ה להחזירו למקומו, שפוכה אמלוך עליכם", חוזר עם ישראל לבצע אי המוטלת עליו. ובזאת תשובה אחרת לצד הסיפור יונה כמשל לכנסת ישראל, כדמות המקפלת בתוך סיפורה את תולדות ישראל.

"ויהי דבר ה' אל יונה... קום
לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא
עליה כי עלתה רעתם לפני".

בד"כ בפתיחת נביא מופיע תאריכו של הספר, ע"י הצמדתו למלכים שמלכו על ישראל באותה תקופה. בתחילת ספר יונה אין ציון תאריך, אלא מייד צו אלוקי: "קום לך". זמנו של יונה ידוע לנו. ספר מלכים (ב, יד) מספר על המלך ירבעם בן יואש: "הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' אלקי ישראל אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמתי...".⁽¹⁾ ועוד תמוה בפס': "וקרא עליה" - ולא מפורש מה יקרא, מדוע אין מפורטת הנבואה שצריך יונה לקרוא על נינוה?⁽²⁾ ומדוע לא צויינה תקופתו בפירושו? ואפשר לתרץ את שתי השאלות בתשובה אחת, רצונו של מחבר הספר להדגיש ולהמחיש את האוניברסליות שלו. יונה הוא אוניברסלי ואין שום חשיבות לציון זמנו, כי דבריו תקפים תמיד; גם נינוה "עיר גדולה לאלוקים" - אוניברסלית, וכן אף הקריאה שיונה צריך לקרוא, קריאה כללית ותמידית, בכל זמן ובכל מקום צריך אדם לעצור את מהלך חייו, להתבונן, לפשפש במעשיו, להתעלות מעל חשבונות שחישבו להם בני האדם. ספר יונה אינו נבואה שנובאה בעבר ונצרכה אף לדורות, אלא נבואה המתנבאת כל הזמן. ניתן למצוא קשר בין נבואת יונה על נינוה, לבין נבואתו לירבעם בן יואש. חז"ל ביבמות צח, א: "... כדבר ה' אשר דבר ביד עבדו הנביא, כשם שנהפך לנינוה מרעה לטובה כך בימי ירבעם בן יואש נהפך להם לישראל מרעה לטובה". יונה מנסה להתחמק מן

(1) ניתן לקבוע באומד את זמנו של יונה גם עפ"י המסופר במדרש תהלים (שוחר טוב) כו, ז, שיונה הוא בן הצרפתית האלמנה אותו החיה אליהו (מלכים א, יז).

(2) על מצודת דוד, פס' ב. ואמנם הקריאה מובאת בהמשך הספר: "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת".

הנבואה על נינוה, לפי חז"ל חשש יונה שמשליחותו יצא הקצף על ישראל, הגויים קרובי תשובה הם, וכשיעשו תשובה ויתכפר להם יצא הקצף על עם ישראל שמתמהמה ואינו שב. אפשר גם שיונה לא רצה בתשובת נינוה מצד עצמה, כי נינוה בירת אשור ואשור גדשו את הסאה ביחסם העויין לישראל. יונה בסירובו לנבא על נינוה מתחבט ומתייסר בבעית רשע וטוב לו. וכך גם בנבואתו גבי ירבעם בן יואש, עליו נאמר: "ויעש הרע בעיני ה' לא סר מכל חטאתו ירבעם בן נבט...". (מל"ב, יד, כד), ומצד שני, עפ"י נבואתו של יונה, הוא זוכה להציב גבול אלמנה כבראשונה, ולהושיע את ישראל (שם, כה-כז). כשנבואתו היא לישראל, אפילו היא כרוכה בבעית הגמול, שאינם ראויים, ממלא יונה את שליחותו; אך לגבי נינוה משעבדי עם ישראל, אינו מוכן לצאת בשליחות ה' ומנסה לברוח מארץ הנבואה.

"נינוה העיר הגדולה"

בירתה של אשור באותם ימים. והיתה עיר עתיקה שנתיישרה דורות רבים לפני קריאתו של יונה, ומוזכרת בבראשית (י, יא): "ויבן את נינוה". ובהמשך שם: "ואת רסן בין נינוה ובין כלח, היא העיר הגדולה", ובגמ' יומא (י, ע"א) נסתפקו אי העיר הגדולה קאי על רסן או על נינוה ופשטו ספק זה מפסוקנו.⁽³⁾

"לברוח תרשישה מלפני ה'".

וכיצד חשב יונה שאפשר לברוח מפניו? הפסוק מדגיש פעמיים: "מלפני ה'". יונה אינו מנסה לברוח מפני ה' אלא מלפניו. "לעמוד לפניו פרושו: להתייצב, להיות מוכן למשימה; וממילא

(3) ובתוס' שם ד"ה "איני יודע" הקשו מדוע ספק הגמ' אינו קאי על כלח נמי ועיי"ש תירוצם. והאבן עזרא (בראשית י, יב) כתב שמבחינה דקדוקית המילה "הגדולה" יכולה להצטרף לכל אחד משלוש הערים.

"לברוח מלפני ה'" משמעו - להתחמק מן התפקיד להשתמש מהמשימה. בריחתו של יונה היא בריחה מא"י, ארץ הנבואה. "אמר יונה: אלך לי לחוץ לארץ מקום שאין השכינה נגלית...". (מכילתא פתיחתא כה), וכן ריה"ל בספר הכוזרי (מאמר ב, סעי' יד) כתב: "ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה', אם כי הוא לא ברח כידוע כי אם מארץ הנבואה והנה השיבו האלוק ממעי הדגה אל הארץ ההיא, ושם השרה עליו את נבואתו. (4)

"וירד יפו"

לא פירש הכתוב מהיכן ירד ולכן לא ברור מה בא להשמיע, מדוע משתמש בפעל זה. בהמשך הפסוק: "וירד בה לבוא עמהם", ובפס' ה: "ויונה ירד אל ירכתי הספינה". מגמת הכתוב ברורה, אין כאן רק ירידה פיזית גרידא, יונה בהתחמקו מן השליחות הולך ויורד. מאיגרא רמא של נבואה לבירא עמיקתא של "שאוני והטילוני". ממדרגת עמידה לפני ה' עד כדי השתמטות ובריחה מהצו האלוקי הנגלה אליו.

"ויתן שכרה"

צריך היה לומר: שכרו, ומהו "שכרה"? שכר האניה כולה נתן, כדי שתפליג מייד ולא יצטרך להמתין (רש"י, עפ"י חז"ל). במהירותו לברוח מדבר ה' מוכן יונה אף "לבוא עמהם" - לכל מקום, ובלבד שלא לשהות בארץ שעיני ה' בה תדיר ושם זוכים לנבואה.

"ויראו המלחים"

מדרגות של תשובה והכרה אלוקית עוברים המלחים מפחד יסודי זה מן המוות ועד למדרגה הגבוהה שבסוף הפרק "ויראו האנשים יראה גדולה את ה'". הפחד הראשוני מביא אותם לקרוא: "איש אל אלוהיו", אלוהות הרבה יש כאן שהרי עובדי ע"ז הם. (5)

(4) ראה רש"י ומלבי"ם יונה א, ג.

(5) וברש"י על אתר: "מן שבעים אומות של עכו"ם היו שם", ומקורו בפרד"א י. שבעים אומות מסמלים בחז"ל את כלל האנושות.

בתחילה קוראם הכתוב "מלחים" - אנשי ים פשוטים, ובהמשך (פס' י), לאחר שיונה מספר להם (אחרי שנפל עליו הגורל) מי הוא האלקים אותו הוא ירא, עולים הם מדרגה ונקראים: אנשים, "וייראו האנשים יראה גדולה", הם יראים מכוח עליון השולט עליהם, אם כל עדיין אינו מוגדר אצלם, והכתוב קראם כאן "אנשים" - לשון חשיבות. המשך התעלותם מצויין בפס' יד: "ויקראו אל ה'", כאן הם כבר מכירים במלכותו ית' בהשפעת הסערה הניסית ודבריו של יונה הנביא. ושיא המהלך בסוף הפרק: "וייראו האנשים יראה גדולה את ה'...", יראת הרוממות (כי הים כבר עמד מזעפו ועכשיו אינם יראים מפני המוות) כתוצאה מן הניסים שראו בעיניהם ומהסבריו של יונה למתרחש ומדבריו על ה'. ונדמה כי רב החובל הקדים את המלחים בהשגת האמת, כבר בתחילת הסערה (פס' ו) הוא פוקד על יונה: "קום קרא אל אלהיך אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד", הַאֱלֹהִים מדייק הפסוק, איש איש קורא לאלהות שלו, אך זה שביכולתו להושיע הוא האלהים (שהוא: אלהיך, כפי שציין בתחילת הפסוק).⁽⁶⁾

"לכו ונפילה גורלות"

ענין הגורלות קשה. כיצד יוכל גורל לקבוע מי האשם, ומדוע בכלל חשבו שיש אשם באניה שגורם לסערה הזאת? "והאניה חשבה להשבר", המלחים רואים שהסער כאן הוא ניסי ומיוחד, שרק אנייתו

ההתמודדות עם רעיון התשובה שבספר היא אוניברסלית, כל האנושות מתחבטת בבעיה זו, וכאילו שבעים אומות נמצאים בספינה ולומדים דרך יונה (= עם ישראל) את השגחת ה' ומתוך כך פונים לדרך הישר.

(6) קשה, מניין ידע רב החובל לפנות אל יונה כנציגו של האלקים (חזותו החיצונית כנראה לא הסגירה את מוצאו, כי המלחים שואלים אותו "ואי מזה עם אתה?"). "כי ידעו האנשים כי מלפני ה' הוא בורח כי הגיד להם" - אפשר לפרש שיונה גילה את סוד בריחתו בשלב מוקדם, אולי אפילו לפני פנייתו של רב החובל אליו, והוא אומר לו: אותו אלקים שממנו אתה בורח אולי יתעשת לנו.

של יונה מטלטלת בים סוער ושאר האניות עוברות בים בשלום (פדר"רא).
תופעה ניסית כזאת רומזת על אשמתו של אדם מסוים בספינה. אם
כוח עליון יוצר סער כזה, הוא גם יפיל את הגורל על האדם הנכון
(ראשונים על אתר). ולפי"ז "לכו ונפילה" "גורלות" - על כל אחד
ואחד, "ויפול הגורל על יונה".

המצודות והמלבי"ם נטפלו למילה "גורלות" (בלשון רבים)
בבקשם תירוץ לקושיה. גורלות הרבה הפילו ואמרו: אם יפול על
אותו איש בכל פעם ופעם הרי ברור שאינו מקרי כ"א אשמתו בו.
ולפי"ז "ויפול הגורל" בכל פעם ופעם "על יונה".

"ויאמרו אליו הגידה נא לנו..."

ויאמר אליהם עברי אנכי..."

הכתוב מצייר את המלחים כמבולבלים וחסרי ישע, בעקבות
הסערה הניסית והגילוי של ה"אשם". מבול של שאלות, שחלקן אינן
קשורות ישירות לסער, וגם לא באות למצוא מוצא לבעיה הבווערת,
נופל על ראשו של יונה.⁽⁷⁾ לעומתם בולטת שלותו של הנביא ובטחונו.
במתינות פסטורלית הוא עונה להם על השאלות שאכן קשורות לסערה
וצריכות מענה (מצודת דוד), ואף עומד בקצרה על עיקרי אמונתו
ויראתו, כאדם מלא הכרה ועוז נפש גם בשעה בה הוא נתון בין
חיים למות.

"ויאמר אליהם שאוני והטילוני"

"שאוני" - הארה מוסרית יש בביטוי זה. אפשרו נא לי עוד
מספר שניות בין החיים. יונה, המבין שצריך הוא עתה לשלם את
מחיר בריחתו, יודע גם את ערכם של חיי אדם ועומד על נפשו לקבל
זכות חיים ברגעיו האחרונים, ואולי גם להספיק להרהר הרהור
תשובה אחרון. "הטילוני" - יונה אסור באיבוד עצמו לדעת גם
במצב בו הוא נמצא, אבל מבחינת יושבי הספינה יונה הוא רודף

(7) בכונת המלחים בשאלותיהם אלה עי' רש"י, מהר"י קרא, רד"ק
מצודת דוד ומלבי"ם.

ומותר להם ואף חייבים הם להשליכו מהאניה פן יספו עמו. (8)

"ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים"

כתב הא"ע: "ויזבחו-אחרי צאתם". וברש"י: "וידרו נדרים -

שיתגיירו". ומקור דבריהם בפרקי דרבי אליעזר (שלהי פ"י):

"ראו המלחים את כל האותות והנפלאות... שעשה

הקב"ה עם יונה, מיד עמדו והשליכו איש את אלוהיו...

וחזרו ליפו ועלו לירושלים ומלו את בשר ערלתם...

ויזבחו זבח לה'... ועליהם הוא אומר על הגרים

גרי הצדק".

אחרי שראו נפלאות הבורא לא יכלו עוד המלחים לברוח כיונה מהגילוי

האלוקי שזכו לו, והם בוחרים לשנות את דרכם, עליה לירושלים,

גיור והקרבת קרבן תודה.

פרק א בספר יונה מלמד יסוד חשוב באמונה והשגחה. אדם אינו

יכול להמלט משליחות שיעד לו הבורא. לא רק שיונה אינו מצליח

להתחמק מציווי ה', אלא כבדרך אגב כביכול, תוך כדי נסיונו לברוח,

הוא מצליח להחזיר בתשובה עוד בני אדם, ללא רצונו ואולי אף

ללא ידיעתו. יונה שחשש מתשובתם של אנשי נינוה מוסיף עליהם

עוד מלחים הזוכים להגיע ליראת ה' בזכותו.

(8) ועי' מלבי"ם סוף פס' יד. ומה שהובא במכילתא שהלך יונה לאבד עצמו בים לאו דוקא סותר לדברינו, שהכוונה במדרש שהלך ליצור מצב שבו ימסור את נפשו ולא ילך בשליחותו של מקום, אך ודאי לא חשב לשלוח יד בנפשו.